

ERZURUM'DA OSMANLI DÖNEMİ HANLARI Ottoman Period Inns in Erzurum

Zerrin KÖŞKLÜ

Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
zkoslu@atauni.edu.tr

Özet

Erzurum'da günümüze ulaşan yedi tarihi han Osmanlı dönemine aittir. XVI. XVIII. -XX. yüzyıllardan kalan hanların üzerinde ikisi dışında kitabe bulunmamaktadır. Erzurum hanları planları bakımından birbirleri ile benzerlik göstermezler. Rüstem Paşa Kervansarayı, Kamburoğlu Hanı ve Hacılar Hanı açık avlulu; Cennetzade Hanı, Gümrük Hanı, Hapan Han ve Komisli Han kapalı avlulu han şemasındadır. İki katlı düzenlenen Rüstem Paşa Kervansarayı hariç, diğer hanlar tek katlı inşa edilmiştir. Erzurum hanlarında dükkânlar caddeye açılmamaktadır. Avlu etrafına sıralanan odalar, kendi içerisinde şekillenmiştir. Bu uygulama bölgenin sert iklim koşullarından kaynaklanmaktadır. Fonksiyonellikleri ile ön plana çıkan hanlarda süslemeye yer verilmemiştir. Hanlarda kesme taş, moloz taş ve ahşap malzeme kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarihi han, Erzurum hanları, Rüstem Paşa Kervansarayı

Abstract

The seven historical inns in Erzurum belong to Ottoman period. Five of them –dated from XVIth XVIIIth- XXth centuries– have the epitaph. The inns of Erzurum are not similar to each other in terms of their plans. Kervansaray of Rüstem Pasha, the Inns of Kamburoğlu and Hacılar are with open-courtyard; Inns of Cennetzade, Gümrük, Hapan and Komisli are situated in enclosed courtyard schema. Except from the Rüstem Pasha which organized in two-storey, others are in single-storey. Shops in the inns of Erzurum are not open to street. Rooms around the courtyard have been shaped within themselves. There is no room for ornamentation in these inns, what is important is their functionality. Facestone, rubble stone and wooden material are used in the inns.

Keyword: Historical inns, the inns of Erzurum, Kervansaray of Rüstem Pasha

Hanlar, çeşitli mal ve eşyanın alınıp satıldığı, uzak yollardan gelen yolcuların, seyyahların, tüccarların konakladığı, hayvanlarının barındığı fonksiyonel yapılardır¹. Çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapan Erzurum, asırlar boyunca stratejik konumu ve İpekyolu üzerinde bulunması dolayısı ile

canlı bir ticaret merkezi olmuştur. Bu çalışmada Erzurum şehrinin sosyal ve ticari hayatına yön veren Osmanlı dönemi hanları üzerinde durulacaktır.

Erzurum'da Osmanlı öncesine ait hanlardan hiç biri günümüze ulaşmamıştır². Tarihi kaynaklarda XI.-XV. yüzyıl arasındaki dönem içerisinde Erzurum ticari hayatıyla ilgili bilgiler çok sınırlıdır. Oysa XVII.-XIX. yüzyıllara ait seyahatnamelerde Erzurum ticari hayatı ve bu hayatın bir parçası olan hanlar hakkında dikkate değer bilgiler vardır.

XVII. yüzyıl ortalarında Erzurum'u ziyaret eden ve burada gümrük kâtipliği yapan Evliya Çelebi, konu ile ilgili şunları belirtmektedir: "*Şehrin 70 kadar tüccar hanı var. Fakat başka şehirlerin hanları gibi kurşun örtülü değil toprak örtülüdür... Gürcü Kapısı varoşu kalenin kuzey tarafında olup içinde binlerce ev ve dükkânlar ve hanlar vardır. Hala da imar edilmektedir. Bütün bezirgânlar burada otururlar. Benim kâtibi olduğum gümrük de buradadır. Dört tarafında Arap, Acem, Hint, Hatayı, Hiten bezirgânlarının hanları var. İstanbul ve İzmir gümrüğünden sonra en işlek gümrük bu Erzurum gümrüğüdür. Çünkü tüccarına adil davranırlar...*"³.

1632'de Anadolu seyahati sırasında Erzurum'a gelen Jean-Baptiste Tavernier eserinde şunları yazar. "... *Erzurum Türkiye'nin en büyük kavşak noktalarından biri olduğu için tıpkı Tokat gibi bu kentte de birçok kervansaray var...*"⁴.

XVIII. yüzyıl başlarında Erzurum'u ticari açıdan değerlendiren bir diğer seyyah, Joseph de Tournefort'tur. Seyyah eserinde "...*Bütün Türkiye'ye İran'a ve hatta Hindistan'a taşınan kapı kacak dışında Erzurum'da çok büyük zerdeva (sansar) kürkü ticareti yapılır... Halep ve Bağdat çevresinde Araplar cirit attığı için Erzurum Hindistan'dan gelen bütün malların geçtiği ve depolandığı kenttir...*"⁵ şeklinde açıklama yapmaktadır.

1827'de Erzurum'a uğrayan ve izlenimlerini seyahatnamesinde anlatan Victor Fontanier, Erzurum'un doğu- batı arasında ticari bir merkez olduğunu kaydetmektedir⁶.

1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı sonunda Erzurum'a gelen Aleksandr Puşkin, savaşın yanı sıra Erzurum'a ait izlenimlerinde "... *Erzurum Asya Türkiyesi'nin en önemli kenti sayılıyor... Avrupa ile doğu arasındaki başlıca kara ticaret yolu Erzurum'dan geçiyor. Fakat kentte çok az mal satılıyor. Malları burada ortaya döküyorlar...*"⁷ diyerek kentin ticari önemi üzerinde durmaktadır.

Eli Smith ve H. G. O. Dwight 1830'da Erzurum'dan geçmiş ve eserlerinde Erzurum ticari hayatına dair bilgilere yer vermişlerdir. "...*Erzurum Güney Afrika'daki Ümit Burnu'nun keşfine kadar oldukça canlı ticarete sahipti. Hint ve İran pazarı malları buradan Avrupa'ya taşınmakta*

idi. Şu anda savaş halinin sona ermesi ile Gürcistan ile canlı ticari imkânlar mevcuttu... ”⁸.

1838’de Erzurum’da bulunan Williame John Hamilton seyahatnamesinde “... Erzurum’un transit ticaretin önemli bir merkezi olduğunu, demir ve pirinç eşya ürettiğini, İran’dan ham ya da işlenmiş ipek ve kaşmir yün geldiğini, karşılığında pamuklu ve yünlü mamuller satıldığını...” anlatır⁹.

Horatio Southgate 1838’de geldiği Erzurum’da ticari hayat hakkında bilgiler vermekte ve kentte altı büyük hanın varlığından söz etmektedir¹⁰.

1869 yılında Erzurum’a gelen seyyah Theophil Deyrolle kentin ticari önemine işaret ederek transit ticaretin yoğun olduğunu kaydeder¹¹ (Resim 1).

1876-1877’de İstanbul’dan başladığı gezisini Doğu Anadolu’ya kadar uzatan ve Erzurum’da da bulunan Fred Burnaby diğer seyyahlar gibi kentin transit ticaretteki önemine değinerek, Tahran ile İstanbul arasındaki mal akışını sağlayan merkez olduğunu söylemektedir¹².

1898’de Erzurum’a gelen H. F. Blossé Lynch, kentin yapısı, anıtları, günlük hayatı ve kurumlarına ait ayrıntılı bilgiler verir. Lynch, eserinde ticari hayattan da söz etmektedir. “... Erzurum sadece doğunun anahtarı değil, aynı zamanda ticaret merkezidir. Cenevizliler tarafından oluşturulmuş 1830’lu yıllardan sonra Kara Denizde başlayan buharlı gemi trafiği nedeniyle kara trafiği azalmış, ağırlık Trabzon-Erzurum-İran yoluna kaymıştır...”¹³.

XVII.-XIX. yüzyıllarda Erzurum’dan geçen seyyahların eserlerinde kentin bir ticaret merkezi olduğu belirlenmekte ise de, bu ticaretin yapıldığı hanlar hakkındaki bilgiler sınırlıdır.

Erzurum’da günümüze ulaşan yedi tarihi han vardır. Bunlar XVI. XVIII.- XX. yüzyıl Osmanlı hanlarıdır. Ancak çok sayıda hanın varlığı Erzurum’u çeşitli amaçlarla ele alan arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu belgelerden Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.) Erzurum Vakıf Defterlerindeki vakfiyeler son derece önemlidir. Ankara VGMA. Erzurum Vakıfları üzerinde çalışma yapan ve bu çalışmasında özellikle günümüze ulaşmayan han isimlerini de tespit ederek makalemize çok değerli katkılarda bulunan Yrd. Doç. Dr. Ümit Kılıç’a teşekkür ederim. Tespit edilebilen en erken örnek 980H./ 1572M. tarihli Ali Paşa Vakfiyesinde Nimetullah Mahallesi Erzincan Kapıda bulunan Deve Hanıdır¹⁴.

İskender Paşa Mahallesinde İpekçiler Hanı¹⁵, 1034H./ 1624M. tarihli vakfiyede Hoca Hanı¹⁶, Gölbaşı Mahallesinde Serdar Hanı¹⁷ ve Odabaşı Hanı¹⁸ XVII. yüzyıl vakfiyelerinden tespit edilen hanlardır.

Zeynel Camii yakınında İsmail Efendi Hanı¹⁹, Gölbaşı Mahallesinde

Tüfenkçiler Hanı²⁰, Kadızade Mehmet Efendi Hanı, Tozhan Hanı, Osmanım Hanı, Mahdud Hanı²¹, Esb Meydanında Nısıf Hanı, Mazlum Ağa Hanı ve isimsiz bir han²², Gümrük Hanı yakınında Hacı Bali Hanı²³, Mumcu Süfla Mahallesiinde Kazazoğlu Hanı²⁴, Ali Paşa Mahallesiinde Ahmet Ağanın Vakf Hanı²⁵, Köprü Başında Kıta Han, Kurban Ağa Hanı²⁶ ve Pervizzade Hanı²⁷, Esb Meydanında Püşe Mahallesiinde İpekbükücü Hanı²⁸, Ali Paşa Mahallesiinde Müftü Efendi Hanı²⁹, Tebriz Kapı Haricinde Şabahane Yakınında Hacı Paşanın Hanı³⁰, Zembilciler Çarşısında Mehmet Kethüdaoğlu Hanı³¹, Zorlu Han³², Büyük Han³³, Küçük Salih Ağa Hanı³⁴, İç Meydanda Kepen Hanı³⁵ XVIII. yüzyıl vakfiyelerinde isimleri geçen günümüze ulaşmayan han yapılarıdır.

Ali Paşa Mahallesiinde Kağızmani El Hac İbn Ahmet Vakıf Hanı³⁶, Gölbaşı Mahallesiinde Tütüncü Hanı³⁷, Ali Paşa Mahallesiinde Çiçink Vakıf Hanı³⁸, Teymurayak Mahallesiinde Debbağoğlu Hanı ve İt/ Yiğit Uyumaz Hanı³⁹, Ali Paşa Mahallesiinde Kadızade Hanı⁴⁰, Zahir Meydanında Nurullah Ağa Bin Mehmet'in Hanı⁴¹, Ali Paşa Mahallesiinde Suraslı / Sivasslı Hanı⁴², Ali Paşa Mahallesiinde Mansuroğlu Hanı⁴³, Erzincan Kapıda Gübre Hanı⁴⁴, Kömürçüler Kapısı Çeşme-i Kebir karşısında Açıkhan⁴⁵ XIX. yüzyıl vakfiyelerinden tespit edilen hanlardır.

Ayazpaşa Mahallesiinde Kül /Gül? Hanı⁴⁶, Ali Paşa Camii yanında Mollaoğlu Hanı, Kozman? ve Mustafa Hanı⁴⁷, Mumcu Mahallesiinde Menzilci Mehmet Emin Ağa Hanı⁴⁸ XX. yüzyıl vakfiyelerinde geçen han isimleridir.

Ayrıca Ali Paşa Mahallesiinde isimsiz bir han⁴⁹, Turhal Hanı⁵⁰, Kuyumcular suki başında Mehterler Hanı⁵¹ vakfiyelerde geçen diğer han isimleridir.

13 Eylül 1926 tarihli vakfiyeden Gürcükapıda Çayır Hanı, Ali Ağa Mahallesiinde Şamil Hanının varlığını öğreniyoruz⁵².

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan Maliye Nezareti 1261-1262 H./1845-1846 M. tarihli Erzurum Temettuat Defterleri vergi düzenlemesi amacı ile tutulmuş arşiv belgeleridir. Şehrin sosyal ve ekonomik durumu hakkında bilgi veren Temettuat Defterlerinde daha önce XVIII. yüzyıl vakfiyelerinde de tespit ettiğimiz Kazazzade Hanı, Mazlum Ağa Hanı ile Sinanoğlu Hanı ve Zorluzade Hanlarının isimleri ve hisse sahiplerine ait bilgiler bulunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Ceride Defterleri Tasnifine göre, bu dönemde şehirdeki han sayısı onyediy olarak gösterilmiştir⁵³.

XIX. yüzyıl Erzurum Salnameleri, günümüze ulaşmayan hanların isimleri ve sayılarını belirtmesi açısından önemlidir. 1288 H./1871 M. tarihli Salname-i Erzurum'da han sayısı altmış, 1303 H./1887 M. tarihli Salname-i

Erzurum'da ise şehirdeki binalar içerisinde yalnız onüç han yapısı belirtilmektedir. Aynı salnamede Belediyenin yol yapımı çalışmalarında Kilise Hanı ve Pastırmacı Hanının isimleri geçmektedir⁵⁴.

XX. yüzyıl başlarında 1318 H./1900 M. hazırlanan Erzurum Salnamesinde han sayısı otuzbeş olarak gösterilmiş, bu hanların önemli bir kısmının depo olarak kullanıldığı, insanlar ve hayvanların sağlıklarını tehdit eden yapılar durumuna geldiği vurgulanmıştır⁵⁵.

Kafkasyalı Kur. Yb. Fuat Bey tarafından çizilen 1320 H./1904 M. tarihli Erzurum haritasında şehrin yerleşim durumu, tarihi eserleri, okul ve otellerin listesi verilmektedir. Belge niteliği taşıyan bu haritada isimleri geçen hanlardan Derviş Ağa Hanı (Gümrük Hanı) Hacılar Hanı, Kamburoğlu Hanı makalede incelediğimiz günümüze ulaşan hanlar olup, 1887 M. tarihli Erzurum Salnamesinde de ismi geçen Kilise Hanı, Tophane Hanı, Nemlizade Hanı, Cebbarların Hanı, İt/ Yiğit Uyumaz Hanı ve Zincirli Han günümüzde mevcut olmayan hanlardandır. XX. yüzyıl başlarına ait bir diğer belge olan Fuat Bey haritasında da han sayısı otuzbeş olarak gösterilmiştir⁵⁶.

1926 yılında kentin hanları, Türk Ticaret Salnamesinde (1926-1927) Hacılar Hanı, Aziziye Hanı, Hacı Ahmet Hanı, Kamburoğlu Hanı, Kapan Hanı, Komisli Hanı, Cennetzade Hanı, Kadıoğlu Hanı, Tütüncü Hanı, Gümrük Hanı ve Havuzlu Han olarak belirtilmiştir⁵⁷. Bu hanlardan Aziziye Hanı, Hacı Ahmet Hanı, Kadıoğlu Hanı, Tütüncü Hanı ve Havuzlu Hanın 1926'dan sonra yıkıldığı anlaşılmaktadır.

1. Cennetzade Hanı

Gölbaşı semtinde, Kongre Meydanına inen caddenin solundadır. XVIII. yüzyıl Osmanlı dönemine ait olan hanın kitabesi yoktur⁵⁸. Günümüzde içine girilemeyecek kadar kötü durumda olan han, deri deposu olarak kullanılmaktadır.

Cennetzade Hanı çevresindeki yoğun yerleşim alanı içinde kalmıştır. Hanın planı asimetrik bir dağılım göstermektedir (Çizim 1). Kapalı avlulu hanın doğuya açılan cadde üzerindeki kesme taştan kapısı, basık kemerli geniş bir açıklığa sahiptir (Resim 2).

Handan içeri girilince güneyde sadece giriş cephesinde bulunan ikinci kata çıkışı sağlayan merdivenler yer alır. Bu ikinci kat han görevlilerine ait bir mekan olarak düzenlenmiş, üzeri düz damla kapatılmıştır. Girişin güneyinde iki, kuzeyinde dört, avlunun batısında da üç oda bulunmaktadır. Bütün odaların üzeri yarıya kadar kırlangıç (karlanguç), yarıdan sonrası düz ahşap tavanla kapatılmıştır. Avlunun ortasında ahşap sütunlarla taşınan kırlangıç örtülü yanları açık iki mekan daha vardır. Hanın güney kesiminde başka odaların da varlığı günümüze ulaşan kapı ve pencere

açıklıklarının izlerinden anlaşılmaktadır. Bu cephedeki bütün odalar yıkık durumdadır (Resim 3). Ahşap hatıllı moloz taş örgülü duvarlara sahip olan hanın giriş cephesi ve kırlangıç örtüleri yöresel özellik taşımaları bakımından önemlidirler⁵⁹.

2. Gümrük Hanı

Gölbaşı semtinden Kongre Meydanına inen cadde üzerinde yer alan han, Erzurum'un doğusundan şehre inen ve İran üzerinden İpek Yolunu takip ederek gelen kervanların şehre girmeden önceki ilk uğrak yeridir. Gümrük işlerinin gerçekleştirilmesinden dolayı bu adla anılmıştır.

Batısındaki hamamla birlikte Gümrük Camii akarlarından olan han, 1139 H./1726 M. tarihli Derviş Ağa Vakfiyesine göre vakfiyenin düzenleniş tarihinden birkaç yıl önce yaptırılmış olmalıdır⁶⁰. Han 2005–2006 yılında Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından kapsamlı bir şekilde onarılmıştır.

Erzurum hanları içerisinde Rüstem Paşa Kervansarayından sonra en düzenli plana sahiptir. Orijinal özelliklerini büyük ölçüde koruyan han, uzun bir dikdörtgen alan üzerine kurulmuş olup, üzeri düz toprak damla örtülüdür (Çizim 2-5) (Resim 4).

Hanın batı cephesinde eyvan şeklinde düzenlenen giriş kapısı kavsarası sivri kemerli olup, kavsara içerisindeki giriş açıklığı yuvarlak kemerlidir. Köşelerde sütun başlıkları dikkat çekmektedir (Resim 5). Bu kemerin üzerinde kitabelik bölümü yer alır. Han kapısı orijinal özellikleri göz önünde tutularak yenilenmiştir.

Doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen uzun ve kapalı bir avluya sahip olan hanın, güney kesimde on oda yer almaktadır. Kapalı avluyu kapatan kalın ağaç kirişler, karşılıklı ahşap sütunlara oturmaktadır. Tavanı taşıyan ahşap hatılların üçüncüsünün üzerinde, hana gelen develerin yüklerini indirmek için yapılmış orijinal makara sistemi bulunmaktadır. Hanın güney cephesinde yer alan odalarının bütün kapıları girişten itibaren doğuya doğru uzanan kapalı avluya açılmaktadır (Resim 6-7). Avlunun kuzey kesiminde de, kendi içinde farklı bölümlere sahip odalar bulunmaktadır. Ayrıca bu yönde bir de açık avlu vardır. Kuzeydeki bu dış avluda, yuvarlak kemerli nişe sahip tek lüleli bir de çeşme bulunmaktadır. Hanın oda örtüleri üç değişik şekilde düz, basit kırlangıç ve pasin örtüdür⁶¹.

Yapının ön cephesinde kesme taş, diğer yerlerde moloz taş kullanılmıştır.

3. Hacılar Hanı

Ayazpaşa Mahallesinde, Habip Baba Türbesinin karşısında yaklaşık 50m. kuzeyindedir. Hanın üzerinde yapım tarihiyle ilgili bir kitabe yoktur. Yapı plan ve genel özellikleri değerlendirilerek XVIII. yüzyıla

tarihendirilmektedir. Hacılar Hanı ismine 1297 H./1880 M. tarihli⁶² ve 1329 H./ 1911 M. tarihli⁶³ vakfiyelerde rastlıyoruz.

Han, açık dikdörtgen bir avlu etrafında sıralanan odalardan oluşmuştur. Kuzeydoğu ve batı yönde iki girişi bulunan hana asıl giriş kuzeydoğudandır. Düz atkıtaşı ile biçimlenen asıl giriş kademeli kaval silmelerin unsurladığı yuvarlak kemerle vurgulanmıştır. Kemer üzerinde bitkisel süsleme görülmektedir. Kapı, üç yönden silmelerle sınırlandırılmıştır (Resim 8).

Kuzeydoğudaki girişten bir koridorla (dehliz) hanın açık avlu kısmına geçilmektedir. Üzeri beşik tonozla örtülen bu koridorun sağ ve solunda odalar bulunmaktadır.

Hanın batı girişinden de bir koridorla avluya ulaşılmaktadır. Bu giriş aynı zamanda araba ve yük hayvanları için kullanılan kapıdır. Kapının avluya açıldığı kısımda karşılıklı iki oda vardır. Hanın avlusunun kuzeybatısında bir çeşme yer almaktadır.

Dikdörtgen avluyu yirmi ayakla taşınan bir revak çevreler. Revakların gerisindeki odaların bir kısmı beşik tonoz, bir kısmı da kırlangıç örtüye sahiptir. Avluya yuvarlak kemerlerle açılan revaklar sonradan camekanla kapatılarak odaların alanına dahil edilmiştir. Avlunun ortasına bir havuz yerleştirilmiştir (Resim 9). Hacılar Hanı kesme taş ve moloz taş malzeme ile yapılmıştır.

Han şehir dokusu içerisinde çevresindeki yapılar arasında kaybolmuş durumdadır. Bazı eklemelerle genel dokusu bozulan hanın, 2009 yılında kısmen temizliği yapılmıştır. Günümüzde hanın bazı bölümleri dükkân olarak kullanılmaya devam etmektedir.

4. Hapan Han

Taşmağazalar Caddesinin Gürcü Kapı semtine yakın kesiminde, Hacılar Hanının karşısındaki han kısmen ayaktadır. Kitabesi bulunmayan yapı, mimari özellikleri dikkate alındığında XIX. yüzyıla uygun düşmektedir.

Batı cephedeki giriş ve bu cepheye bakan kesimdeki hana ait bölümler özelliğini tamamen yitirmiştir. Günümüzde dar bir koridorla ulaşılan hanın asıl mekanı doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir hol niteliğindedir. Holün kuzey kesiminde yer alan örtüleri ahşap direk ve hatıllarla taşınan mekanlar, orijinal özelliklerini muhafaza etmekle birlikte harap durumdadırlar. Dışarıdan fark edilemeyen han, dükkân ve depo olarak kullanılmaktadır (Resim 10).

5. Kamburoğlu Hanı

Gölbaşı semtinde, Köse Ömer Ağa Mahallesindedir. Yapının giriş kapısı üzerinde bulunan kitabesinde 1322 H.- 1906 M./ 1324 H.- 1908 M.

tarihleri ile “Maşallah” ve “Ya Hafız” ifadeleri görülmektedir.

1960 yılında büyük bir yangın geçiren yapının üst örtüsü büyük oranda hasar görmüştür.

Han, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan düzensiz bir dikdörtgen plan şemasına sahiptir (Çizim 6).Yapıya doğuda bulunan, cepheden ileriye ve yukarıya taşırılmış, bir taç kapıyla girilmektedir. Oldukça hareketli bir cephe anlayışıyla ele alınan kapıda başarılı bir taş işçiliği görülmektedir. Kapı çerçevesi en altta iki sütünce şeklinde başlayıp belli bir seviyeye kadar devam etmektedir. İç kısımda bulunan bitkisel bezemeli sütünceler kapının son bulduğu yere kadar yükselmektedir. Kapı iç içe iki kemerden oluşmaktadır. Asıl girişi sağlayan yayvan kapı kemeri sade ele alınmışken, üst kısımda bulunan üç dilimli kavsara kemeri üzerinde stilize edilmiş geometrik ve bitkisel motifler bulunmaktadır (Resim 11).

Kapıdan girildikten sonra yapının açık avlusuna ulaşılmaktadır. Hanın asimetrik avlusuna yirmibir oda yerleştirilmiştir. Kapının gerisinde boyutları farklı, karşılıklı iki oda vardır. Bu odaların avluya açılan birer kapısı ve üçer penceresi bulunmaktadır. Avlunun kuzeyinde bulunan dört oda birbirine yakın ölçülerde ikişer bölümden meydana gelmektedir. Ortada kapı, yanlarda birer pencere ile avluya açılan bu mekanların ilk giriş bölümleri düz, ikinci bir kapıyla girilen kareye yakın arkadaki mekanlar ise kıvrangık örtüyle kapatılmıştır. Bu odalardan sonra avlunun kuzeybatısında ve batısında yer alan odalar boyutları ve yerleştirilişleri itibari ile düzensizlik gösterir. Güney cephedeki üç oda düzensiz olan arka mekanlarıyla birlikte kuzeydeki odaları hatırlatır. Bu cephenin doğuya doğru sıralanan diğer mekanları ise tek bölümlü olup, avluya bakan bütün odalarda olduğu gibi ortada kapı, yanlarda pencere ile avluya açılırlar. Hanın doğuya bakan giriş cephesi ile avluya bakan oda cepheleri döneminin mimari özelliklerini yansıtmakla beraber, kaliteli bir kesme taş işçiliği gösterir (Resim 12).

Kamburoğlu Hanı, kısmen yıkık ve bakımsız bir haldedir. Hanın içerisinde günümüzde beş dükkân faaliyet göstermektedir.

6. Komisli Han

Ali Paşa Mahallesiinde, Ali Paşa Camiinin kuzeyinde yer almaktadır. Yapının inşa tarihini belirten kitabesi olmamasından dolayı kesin tarihi bilinmemektedir. Han, plan ve genel özelliklerine göre XIX. yüzyıla tarihlendirilmektedir. 1960 yılında bir yangın geçirmiş, önemli ölçüde tahrip olmuştur⁶⁴.

Han, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Etrafı binalarla çevrili yapı, dışa kapalı ve oldukça harap bir durumdadır.

Yapıya güneyde sade ve dışa taşıntısı olmayan bir kapıyla

girilmektedir. Kesme taş örgülü duvar yüzeyinde yer alan kapının atkısı hanlarda alışılmamış bir tarzda ahşaptan yapılmış, üzerine bir sıra mukarnas dizisi işlenmiştir. Bunun üzerinde beş ahşap konsolla taşınan bir çıkma bulunmaktadır (Resim 13). Kapıdan içeri girilince kuzeye doğru uzanan büyük bir dikdörtgen mekana ulaşılır. Bu alanın batısında ve kuzeyinde hana ait farklı boyutlarda mekanlar bulunmaktadır. Han kalın yuvarlak ağaçlardan oluşan kirişler tarafından taşınan toprak damla örtülüdür. Ahşap direkler yer yer çöktüğü için toprak damda göçmeler olmuştur. Yapı günümüzde oldukça harap durumdadır (Resim 14).

Büyük oranda mimari özelliklerini kaybeden han, buna rağmen günümüzde ticari amaçlı kullanılmaktadır.

Yapıda inşa malzemesi olarak moloz taş, az miktarda kesme taş ve ahşap kullanılmıştır.

7. Rüstem Paşa Kervansarayı (Taş Han)

Erzurum Kalesinin kuzeybatısında, Yetim Hoca Caddesi üzerinde yer almaktadır. Kervansarayın birinci katının batı giriş kapısı üzerinde ana niş içerisinde başı ve sonu kırılmış olan sülüs hatlı mermer kitabede Rüstem Paşa (1500-1561) ismi ve bir de ribat kelimesi geçmektedir. Kitabenin tarih kısmı kırıldığı için kitabedeki Rüstem Paşa ismine dayanılarak kervansarayın, Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri olan Rüstem Paşa tarafından 951 H. 1544 M./968 H.1560 M. tarihleri arasında inşa ettirilmiş olduğu tahmin edilmektedir⁶⁵. M. Nusret'in neşrettiği kitabenin tarih kısmı doğru ise yapının inşa yılı 941 H./1534-1535 M. olarak belirtilmektedir⁶⁶. Rüstem Paşa Kervansarayı (Taş Han) 1166 H. / 1753 M. tarihli⁶⁷ ve 1296 H. /1879 M. tarihli⁶⁸ vakfiyelerde geçmektedir.

Erzurum Belediyesine ait 1868-1869 tarihli kayıtlara göre Rüstem Paşa Kervansarayı, bir dönem hapisane olarak kullanılmıştır. Cumhuriyet döneminde uzun süre elektrik santrali olarak kullanılan yapı, 1960'larda harabe haline gelmiştir⁶⁹. 1965 yılında önemli bir onarım geçiren yapı son olarak 2007 yılında Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir.

Eğimli bir arazi üzerine iki katlı açık avlulu olarak inşa edilen kervansaray, tamamen kesme taş malzeme ile yapılmıştır (Çizim7-8). İki kat boyunca yükselen avlu birinci katta giriş ile birlikte üç eyvanlı olarak düzenlenmiştir. Bugün yol seviyesinden aşağıda kalan giriş kapısı dışa çıkıntılı ve eyvan tarzında olup, basık kemerli olarak düzenlenmiştir. Avluya doğru uzayan giriş eyvanının kuzeyinde ve güneyinde küçük ölçülerde karşılıklı ikişer eyvana yer verilmiştir (Resim15).

20.00 x 20.00 m. boyutlarındaki açık avlunun etrafı dört yönden revaklarla çevrilidir. Batıdaki asıl girişten başka avluya doğu ve kuzey

cepheden açılan birer kapı daha bulunmaktadır. Bu girişler derin birer eyvanla avluya kadar uzatılmıştır. Revakların gerisinde otuzbir oda yer almaktadır. Bu odalar bir kapı, bir pencere ile avluya açılmaktadır. Köşelerdeki kare odalara çapraz yerleştirilmiş ve derin birer kapı ile giriş sağlanmıştır. Bu giriş nedeniyle köşe odalarının iki yanındaki odaların dikdörtgen formları bozulmuştur. Köşe odalarından güneybatıdaki kubbe, diğer bütün odalar, eyvanlar ve revaklar beşik tonozla örtülüdür.

Avluyu üst kısımda bir kirpi saçak çevrelemektedir. Son yıllarda avluda yer alan revaklar, revak gerisindeki mekanlara dahil edilerek revakların orijinal görüntüsü bozulmuştur. Avlunun ortasındaki çeşme sonradan yerleştirilmiş olup, orijinal değildir.

Yapının ikinci katına eğimli araziden de faydalanılarak dört yönde giriş açılmıştır. Bunlardan batıdaki, alt kata girişin hemen güneyindeki kapıdır. Basık kemerli sade bir giriş niteliğindedir. Simetrik olarak yerleştirilen girişler bütün cephelerin orta kesiminde yer alır. Güneydeki girişte batı girişi gibi basık kemerli ve sadedir. Doğuda ve kuzeyde yer alan girişler ise zeminden yukarıda yer almaktadır. Kervansarayın doğuda bulunduğu bilinen ahır kısımlarının üstünde yer aldığı tahmin ettiğimiz merdivenlerle doğudaki kapıya ulaşılmakta idi. Ancak buradaki ahırların yıkılması ve yerine havuz yapılması cephedeki ikinci kat kapısının fonksiyonunu yitirmesine sebep olmuştur. Günümüzde doğudaki kapının merdivenleri yıkıldığı için kullanılmamaktadır. Kuzeyde olan ise bu kesime eklenen ek yapı içerisindeki merdivenlerle sağlanmaktadır. Rüstem Paşa Kervansarayının ikinci katı, çepeçevre dolaşan bir koridor ile bu koridorun iki yanına yerleştirilen eyvan niteliğindeki üzeri beşik tonoz örtülü derin dikdörtgen mekanlardan oluşmaktadır (Resim 16). Eyvanlarla bölünen mekanlar sonradan kapatılarak dükkân olarak kullanılmaktadır. Köşelerdeki büyük kubbeler yapıya anıtsal bir nitelik de kazandırmaktadır. Koridorlar ise beşik tonoz örtülüdür⁷⁰.

Rüstem Paşa Kervansarayının avlusuna girişi sağlayan batıdaki ana kapının üstünde cepheden taşıntı yapan kısım mescit olarak düzenlenmiştir. İkinci kattan merdivenlerle çıkılan bu dikdörtgen planlı mescidin batıya açılan iki penceresi vardır. Kervansarayın ikinci katının batı koridoru zemininde alt kata inişi sağlayan gizli bir merdiveni bulunmaktadır. Dışa son derece kapalı olan yapıya Osmanlı'nın son döneminde ocak bacaları eklenmiştir. Orijinalinde toprak damla örtülü olan yapının tonoz ve kubbeleri Cumhuriyetin ilk yıllarında kurşun levhalarla kaplanmıştır. Düzgün küfeki kesme taş malzeme ile inşa edilen kervansarayda süsleme görülmez.

Kervansaray, günümüzde Oltu Taşı Çarşısı olarak kullanılmaktadır.

Değerlendirme-Sonuç

Erzurum'da günümüze ulaşan hanlar, daha çok şehrin doğu kesiminde yoğunlaşmıştır. Osmanlının son döneminde ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarında önemli bir ticaret merkezi konumundaki şehrin bu kesimi, hanların ve çarşıların çokluğu ile dikkat çekmektedir. Gölbaşı semtindeki Kadioğlu Hanı (yıkıldı), Cennetzade Hanı, Gümrük Hanı, Komisli Hanı ve Nazik Çarşı gibi alış veriş merkezleri şehrin ticari hayatında önemli bir yere sahiptir.

Osmanlı döneminde büyük merkezler dışında diğer yerleşim yerlerindeki şehir içi hanları işlevsellikleri ile daha çok dikkat çekerler. Erzurum'daki Rüstem Paşa Kervansarayı dışındaki hanlar da bu uygulamanın örneklerindedir. Rüstem Paşa Kervansarayı revaklı bir avlunun etrafında iki katlı düzenlemesi ve ahır bölümünün ayrı bir blok oluşturduğu planı ile Edirne Rüstem Paşa Kervansarayının (1560-1561) planını ana hatlarıyla tekrar etmektedir. Erzurum ve Edirne Rüstem Paşa Kervansaraylarında insanlarla hayvanlara ait mekanların ayrılması, fonksiyonel mekanların bir araya toplanma çabası farklı mimari özelliklerin denendiği örneklerdir⁷¹.

Erzurum'da bulunan XVI. XVIII.-XX. yüzyıl Osmanlı dönemi hanlarının üzerinde, ikisi dışında kitabe bulunmamaktadır. Erzurum'un en erken tarihli Rüstem Paşa Kervansarayının üzerinde yer alan kitabede banisi, Kamburoğlu Hanının üzerinde yer alan kitabede ise yalnız tarihi verilmiştir.

Erzurum hanları planları bakımından birbirleri ile benzerlik göstermezler. Rüstem Paşa Kervansarayı, Kamburoğlu Hanı ve Hacılar Hanı açık avlulu; Cennetzade Hanı, Gümrük Hanı, Hapan Han ve Komisli Han kapalı avlulu han şemasındadır. İki katlı düzenlenen Rüstem Paşa Kervansarayı hariç, diğer hanlar tek katlı inşa edilmiştir.

Cennetzade ve Kamburoğlu Hanlarında odalar asimetric bir şekilde avlunun etrafına, Rüstem Paşa ve Hacılar Hanında revakların gerisine yerleştirilmiştir. Gümrük ve Komisli Hanlarında ise odalar uzun dikdörtgen bir avlunun uzun kenarlarında bulunmaktadır.

Hanların avlu, koridor, dükkân, revak, oda ve hücrelerinde kubbe, kırılmaç kubbe, tonoz ve düz dam örtü şekilleri uygulanmıştır.

Erzurum hanlarında dükkânlar caddeye açılmamaktadır. Avlu etrafına sıralanan odalar, kendi içerisinde şekillenmiştir. Bu uygulama bölgenin sert ikliminden kaynaklanan dışa kapalılığın bir sonucu olsa gerektir.

Hanların giriş kapıları genelde sade bir düzenleme gösterir. Kamburoğlu Hanı giriş kapısı bezemeli taçkapı formu ile diğer han kapılarından ayrılır. Hareketli kapı, yanlarda sütunceleri ve iç içe iki

kemerden oluşan düzenlemesi ile başarılı bir taş işçiliği yansıtır. Kapı üzerindeki stilize edilmiş geometrik ve bitkisel motifler geç dönem süsleme özelliklerindedir. Ayrıca Hacılar Hanının kuzeydoğudan caddeye açılan yuvarlak kemerli giriş kapısı kilit taşında bitkisel bir süsleme bulunmaktadır.

Fonksiyonellikleri ile ön plana çıkan hanlarda kesme taş, moloz taş ve ahşap malzeme kullanılmıştır. Kesme taş malzeme özellikle ön cepheelerde ahşabın önemli bir kısmı ise üst örtüde uygulanmıştır.

Kaynaklar ve Dipnotlar

- ¹ Ersoy, B. 2001: "Osmanlı Şehir İçi Hanlarının İşlevleri" Ejos, IV, 2001, No:16, 1-3; Zeynep, N.1975: Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi Ve Sonrası, s.195-199, İstanbul.
- ² Konyalı, İ. H.1960: Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, s.286-287, İstanbul; Aydın, D.1970: "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskanı Ve İlk Sakinleri" Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, C.1, S.1, s.101-114, Erzurum.
- ³ Evliya Çelebi, 1993:Seyahatname (Çev. T. Temelkuran, N. Aktaş), s. 549-550, İstanbul.
- ⁴ Tavernier, J. B. 2006: Tavernier Seyahatnamesi (Çev. T. Tunçdoğan), s. 60, İstanbul; Akçay, İ.1962: "17. Asırda Erzurum'un Ticari, İktisadi ve Zirai Hayatı" Tarih Yolunda Erzurum, S. 13-14, Yıl 3, s. 20-22, İstanbul.
- ⁵ Tournefort, J. 2005: Tournefort Seyahatnamesi (Çev. A. Berktaş, T. Tunçdoğan), s.130-131, İstanbul.
- ⁶ Konukçu, E.1992: Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 435, Ankara.
- ⁷ Puşkin, A. 2006: Bütün Öyküler, Bütün Romanlar (Çev. A. Behramoğlu), s.538, İstanbul.
- ⁸ Konukçu, E. 1992: 438.
- ⁹ Konukçu, E. 1992: 439.
- ¹⁰ Southgate, H. 1840: Narrative of Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, s.175, London.
- ¹¹ Konukçu, E. 1992: 449.
- ¹² Konukçu, E. 1992: 452.
- ¹³ Konukçu, E. 1992: 458.
- ¹⁴ VGMA. No:2152, s.134.
- ¹⁵ Pamuk, B. 2006: XVII. Yüzyılda Bir Serhat Şehri Erzurum, s. 79-80, İstanbul.
- ¹⁶ VGMA. No:2152, s. 67.
- ¹⁷ 1098 H./ 1687 M. tarihli VGMA. No:590, s. 86, VGMA. No:596, s. 239.
- ¹⁸ 1098 H./ 1687 M. tarihli VGMA. No: 596, s.239.
- ¹⁹ 1195 H./ 1781 M. tarihli VGMA. No: 2152, s.81.
- ²⁰ 1189 H./ 1775 M. tarihli VGMA. No: 607, s. 98.
- ²¹ 1164 H./ 1751 M. tarihli VGMA. No: 602, s. 5.
- ²² 1208 H./ 1793 M. tarihli VGMA. No:598, s. 66.
- ²³ 1139 H./ 1726 M. tarihli VGMA. No: 581, s. 97.
- ²⁴ 1212 H./ 1797 M. tarihli VGMA. No:579, s.54.

- ²⁵ 1124 H./ 1712 M. tarihli VGMA. No: 648, s. 141.
- ²⁶ 1187 H./ 1773 M tarihli VGMA. No:592, s.188-189.
- ²⁷ 1187 H./ 1773 M tarihli VGMA. No:592, s.188-189; Yurttaş, H. 2001: XVIII. Yüzyıl Vakfiyelerinde Erzurum ve Bir Vakfiye Örneği, s. 67, Erzurum.
- ²⁸ 1189 H./ 1775 M. tarihli VGMA. No: 607, s.98.
- ²⁹ 1207 H./ 1792 M. tarihli VGMA. No: 596, s.52.
- ³⁰ 1181 H./ 1767 M. tarihli VGMA. No: 600, s.253.
- ³¹ 1162 H./ 1749 M. tarihli VGMA. No: 624, s.45; Yurttaş, H.2001: 64.
- ³² 1181 H./ 1767 M tarihli VGMA. No: 591, s. 83.
- ³³ Yurttaş, H. 2008: Bektaş ve Derviş Ağaların Hayratı, s. 96-97, Erzurum.
- ³⁴ Kırzioğlu, F. 1976: “Kağızmanlızadeler’in İki Vakfiyesi”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, S. 7, s. 25-87, Ankara; Yurttaş, H. 2001: 59.
- ³⁵ Yurttaş, H. 1999: Erzurum Hacı Ali Ağa Medresesi Vakfiyesi, s.33, Erzurum; Yurttaş, H. 2001: 25.
- ³⁶ 1296 H./ 1879 M. tarihli VGMA. No: 2171, s. 8.
- ³⁷ 1227 H./ 1812 M. tarihli VGMA. No:2171, s.18.
- ³⁸ 1243 H./ 1840 M. tarihli VGMA. No: 2171, s. 271.
- ³⁹ 1235 H./ 1819 M. tarihli VGMA. No: 618, s. 80.
- ⁴⁰ 1216 H./ 1801 M. tarihli VGMA. No: 594, s. 238.
- ⁴¹ 1243 H./ 1827 M. tarihli VGMA. No: 596, s. 235.
- ⁴² 1216 H./ 1801 M. tarihli VGMA. No: 594, s.238.
- ⁴³ 1216 H./ 1801 M. tarihli VGMA. No: 594, s. 238.
- ⁴⁴ 1241 H./ 1825 M. tarihli VGMA. No: 603, s. 218.
- ⁴⁵ 1279 H./ 1862 M. tarihli VGMA. No: 609, s. 297.
- ⁴⁶ 1326 H./ 1908 M. tarihli VGMA. No: 2152, s.130.
- ⁴⁷ 1322 H./ 1904 M. tarihli VGMA. No: 2152, s.139.
- ⁴⁸ 1325 H./ 1907 M. tarihli VGMA. No: 600, s. 250.
- ⁴⁹ VGMA. No:616, s. 145.
- ⁵⁰ VGMA. No: 594, s. 238.
- ⁵¹ VGMA. No:600, s. 250.
- ⁵² VGMA. No:2152, s. 97.
- ⁵³ Çoruh, H.1997: Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260-1844), Marmara Üni. Türkiyat Araştırmaları Ens. Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, s. 73-74, İstanbul.
- ⁵⁴ Küçük, C.1975: Tanzimat Devrinde Erzurum, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, s.544, İstanbul; Küçükuşurlu, M. 2008: Erzurum Belediyesi Tarihi 1, s. 54, 65, İstanbul.
- ⁵⁵ Küçükuşurlu, M. 2008: 72, 226.
- ⁵⁶ Yurttaş, H. 2000: “Fuat Bey’in Erzurum Haritası” Atatürk Üni. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.15, s.49-71, Erzurum.
- ⁵⁷ Küçükuşurlu, M. 2008: 323.
- ⁵⁸ Ünal, R. H. 1974: 121.
- ⁵⁹ Yurttaş, H.- Özkan, H.- Köşklü, Z. VD. 2008: Yolların, Suların ve Sanatın

Buluştugu Şehir Erzurum, s. 170. Ankara.

⁶⁰VGMA. No:581,s. 97; Yurttaş, H. 2008: 13-15.

⁶¹ Yurttaş, H. - Özkan, H.- Köşklü, Z. VD., 2008: 172. s.369-392

⁶² VGMA. No: 611, s. 99.

⁶³ VGMA. No:2152, s.60.

⁶⁴ Yurttaş, H.- Özkan, H. - Köşklü, Z. VD., 2008: 179.

⁶⁵ Konyalı, İ. H. 1960: 288; Ünal, R. H. 1974: 121; Cantay, G. 1988: "Kervansaraylar" Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ Ve Eserleri I, İstanbul, s. 369-392; Afyoncu, E. 2008: "Rüstem Paşa" Mad.,TDV. İslam Ansiklopedisi, C.35, 288-290, İstanbul.

⁶⁶ Konyalı, İ. H.1960: 288; Ünal, R. H. 1974: 121

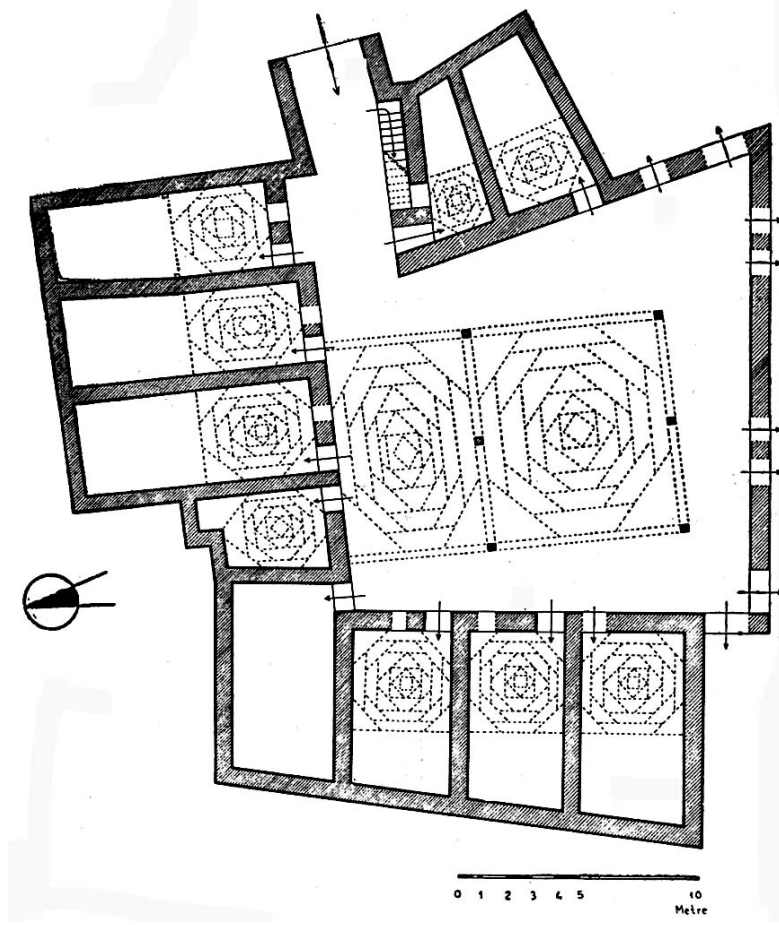
⁶⁷ VGMA. No: 594,s.58.

⁶⁸ VGMA. No: 2171,s. 8.

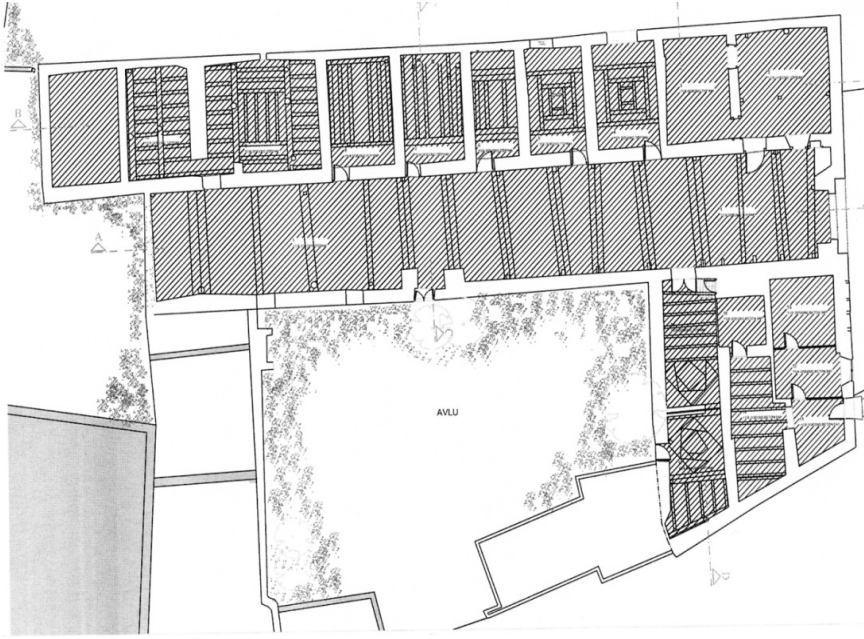
⁶⁹ Küçükkuşurlu, M. 2008: 83.

⁷⁰ Ünal, R. H.1995: "Erzurum- Mimari" Mad., TDV. İslam Ansiklopedisi, C. 11, s.332-333, İstanbul.

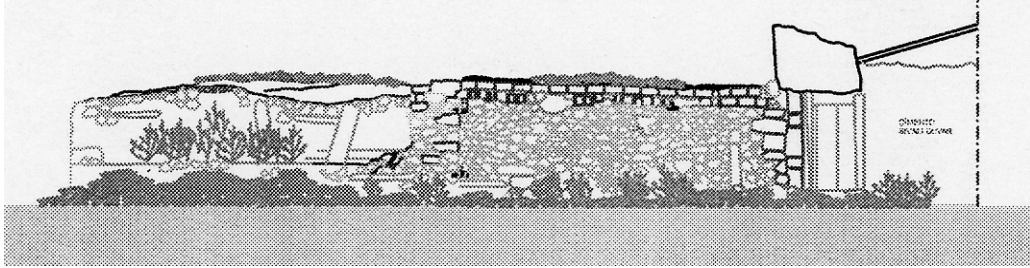
⁷¹ Cantay, G.1988: 374; Akçıl, Ç. 2008: "Rüstem Paşa Kervansarayı" Mad., TDV. İslam Ansiklopedisi, C.35, s.290-291, İstanbul; Cantay, G. 1999: "Osmanlı Dönemi Kervansarayları- Hanları" Osmanlı, C.10, s.384-391, Ankara; Sözen, M.- VD., 1975:Türk Mimarisininin Gelişimi ve Mimar Sinan, s.231, İstanbul; Akalın, Ş. 2002: "Kervansaray" Mad., TDV. İslam Ansiklopedisi, C.25, s. 299-302, Ankara.

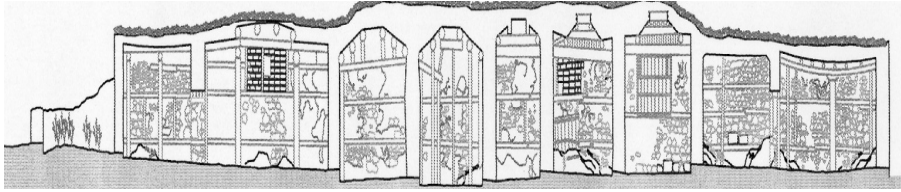
Çizim1: Cennetzade Hanı (R. H. Ünal'dan)

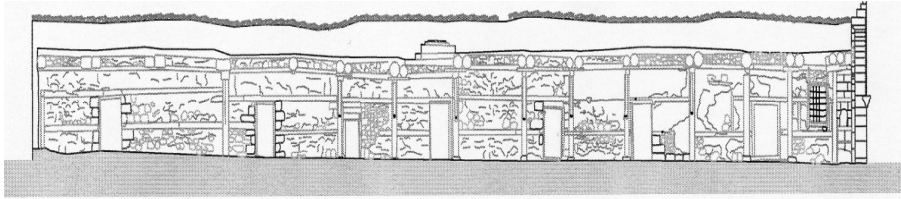
Çizim2: Gümrük Hanı (VGM.'den)

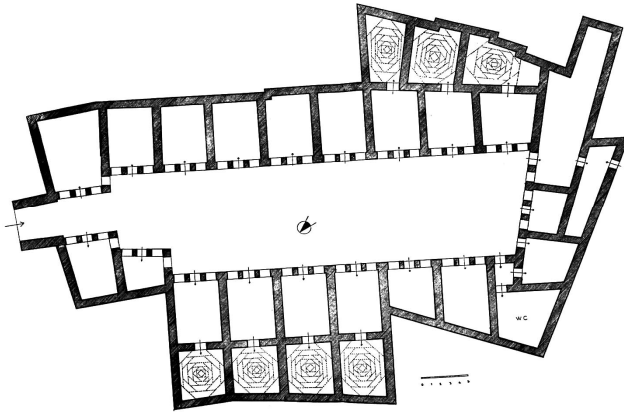
Çizim 3: Gümrük Hanı Cephe Çizimi (VGM.'den)

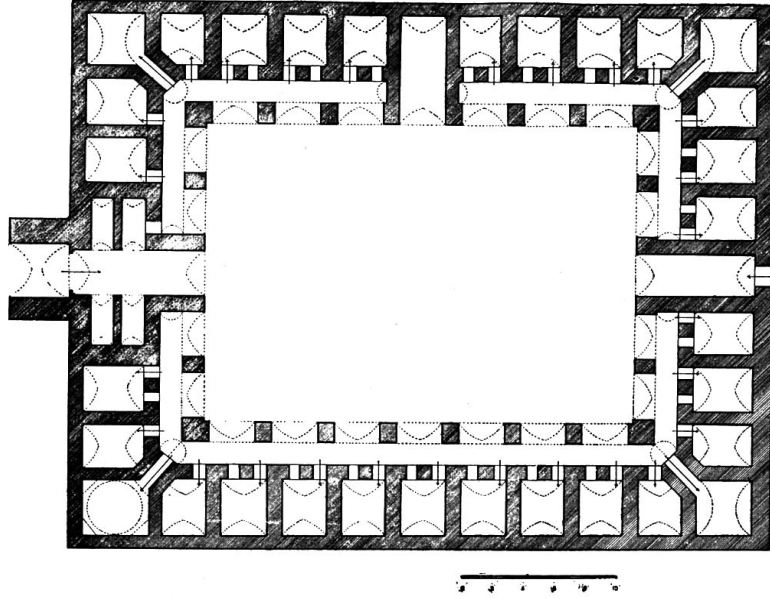
Çizim 4: Gümrük Hanı Cephe Çizimi (VGM.'den)

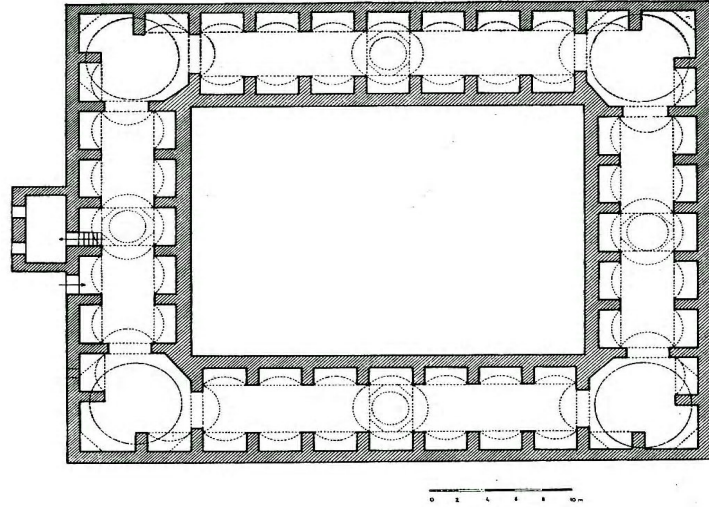
Çizim 5: Gümrük Hanı Cephe Çizimi (VGM.'den)

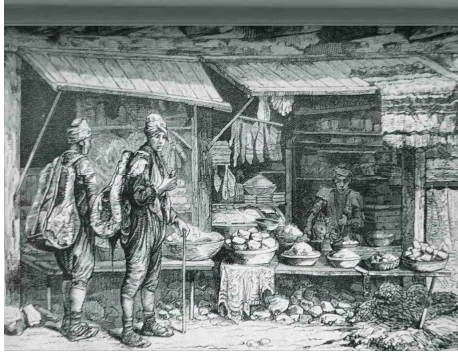
Çizim 6: Kamburoğlu Hanı (R. H. Ünal'dan)

Çizim 7: Rüstem Paşa Kervansarayı Zemin Kat (R. H. Ünal'dan)

Çizim 8: Rüstem Paşa Kervansarayı Birinci Kat (R. H. Ünal'dan)

**Resim 1: Erzurum'da Bir Dükkân
(Deyrolle'den (1860))**

Resim 2: Cennetzade Hanı

Resim 3: Cennetzade Hanı

Resim 4: Gümrük Hanı

Resim 5: Gümrük Hamı

Resim 6: Gümrük Hamı

Resim 7: Gümrük Hamı

Resim 8: Hacılar Hamı

Resim 9: Hacılar Hamı

Resim 10: Hapan Han

Resim 11: Kamburoğlu Hamı

Resim 12: Kamburoğlu Hamı

Resim 13: Komisli Han

Resim 14: Komisli Han

Resim 15: Rüstem Paşa Kervansarayı

Resim 16: Rüstem Paşa Kervansarayı